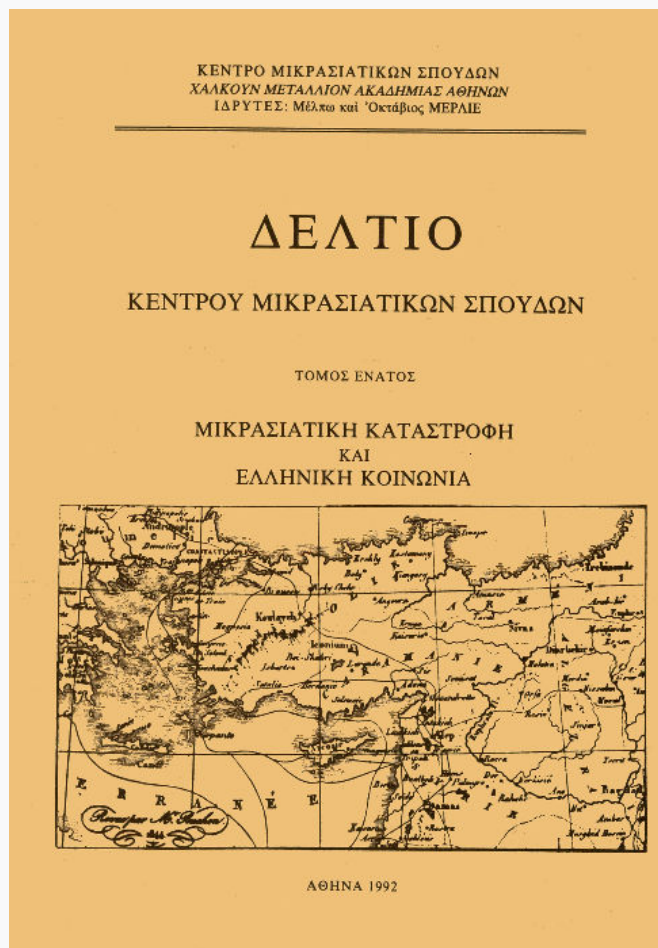

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 9 (1992)

Το ανεπανάληπτο επίτευγμα

Γ.Θ. Μαυρογορδάτος

doi: [10.12681/deltiokms.125](https://doi.org/10.12681/deltiokms.125)

Copyright © 2015, Γ.Θ. Μαυρογορδάτος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μαυρογορδάτος Γ. (1992). Το ανεπανάληπτο επίτευγμα. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9, 9–12.
<https://doi.org/10.12681/deltiokms.125>

ΤΟ ΑΝΕΠΑΝΑΛΗΠΤΟ ΕΠΙΤΕΥΓΜΑ

Ἡ ἀποκατάσταση καὶ ἀφομοίωση τῶν προσφύγων τῆς Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς ὑπῆρξε καὶ παραμένει τὸ μεγαλύτερο εἰρηνικὸ ἐπίτευγμα τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους — καί, κατ' ἐπέκταση, τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους, στὸ μέτρο πὺλ ἡ ἔμπρακτη ἀλληλεγγύη μεταξὺ ὁμοεθνῶν ἀποτελεῖ τὴν ὑπέρτατη ἐπιβεβαίωση τῆς ἐθνικῆς ὑπόστασης. Σήμερα μάλιστα πὺλ τὸ ἴδιο κράτος, μὲ διπλάσιο πληθυσμὸ καὶ πολλαπλάσιους πόρους, ἀποδεικνύεται ἀνίκανο νὰ ἀντιμετωπίσει πολὺ μικρότερα ἀνάλογα ζητήματα, ἡ διαπίστωση αὐτὴ μοιάζει περισσότερο ἐπίκαιρη παρὰ ποτέ.

Κανονικά, θὰ ἔπρεπε ν' ἀποτελεῖ ἕκτοτε κοινὸ τόπο τῶν ἐπετειῶν καὶ τῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων. Τείνει ὅμως νὰ ξεχαστεῖ ὁλότελα, καθὼς ἡ χρονικὴ ἀπόσταση μεγαλώνει καὶ ἡ στρεβλὴ συλλογικὴ μνήμη τρέφεται ἀπὸ τοὺς μύθους τῶν «χαμένων πατρίδων» καὶ τὴν ὑπονοούμενη αὐταπάτη ὅτι ἦταν τάχα ἐφικτὴ ἡ ἐπιβίωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὶς περιοχὲς αὐτές. Στὸ μέτρο ἄλλωστε πὺλ ἡ συλλογικὴ μνήμη μένει ἐγκλωβισμένη στὸ παραδοσιακὸ πλαίσιο τῶν πολεμικῶν ἀναμετρήσεων, ἀδυνατεῖ νὰ συλλάβει πῶς ἡ στρατιωτικὴ ἡττα μετατράπηκε σὲ εἰρηνικὸ ἐπίτευγμα. Τὴν εἰκόνα θολώνουν ἐπίσης οἱ πικρίες γιὰ τὶς ἀπειρες ἀδικίες καὶ ἐλλείψεις τῆς προσφυγικῆς ἀποκατάστασης, καθὼς καὶ ἡ μεγέθυνση τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν τους συνεπειῶν. Ἡ ἀπόδοση, ἰδίως, τῆς μεταγενέστερης ἐνίσχυσης τοῦ ΚΚΕ γενικά στοὺς πρόσφυγες ἰσοδυναμεῖ μὲ πλήρη παραγνώριση τοῦ ἔργου τῆς ἀποκατάστασης¹.

Ποιὰ δεδομένα ὁδηγοῦν σ' αὐτὴ τὴν τόσο κατηγορηματικὴ ἀρχικὴ διαπίστωση; Τὸ πιὸ προφανὲς εἶναι τὸ ἴδιο τὸ μέγεθος τοῦ ἐγχειρήματος, στὸ ὁποῖο δὲ χρειάζεται βέβαια νὰ ἐπιμείνει κανεῖς. Τότε, ἦταν κοινότοπη ἡ

1. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό, ὅπως καὶ γιὰ ἄλλα πὺλ θίγονται ἐδῶ, ἀναλυτικότερα στὸ βιβλίο μου *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Μπέρκλεϋ 1983.

ἐκτίμηση ὅτι ποτὲ ἄλλοτε ἓνα κράτος δὲν δέχτηκε μονομιᾶς κύμα προσφύγων ἴσο σχεδὸν μὲ τὸ ἓνα τέταρτο τοῦ πληθυσμοῦ του. Παρ' ὅλα ὅσα μεσολάβησαν ἔκτοτε, ἀκόμη καὶ ἐντελῶς πρόσφατα, ἡ ἐκτίμηση αὐτὴ διατηρεῖ τὴν ἀξία της, τουλάχιστον γιὰ τὰ εὐρωπαϊκὰ δεδομένα.

Ἄν τὸ μέγεθος εἶναι πασίγνωστο, ἀγνοεῖται συνήθως ἓνα ἐξίσου σημαντικό δεδομένο: ἡ μοναδικὴ *ταχύτητα* τοῦ ἐγχειρήματος. Ὑπῆρξε ὥστόσο κρίσιμη γιὰ τὴν ἐπιτυχία του — ἀκόμη καὶ στὸ στοιχειῶδες ἐπίπεδο τῆς ἴδιας τῆς βιολογικῆς ἐπιβίωσης τοῦ προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ, ποὺ θέριζαν ἀρχικά οἱ ἐπιδημίες καὶ οἱ κακουχίες. Σὲ τρία μόλις χρόνια (1923-26) οὐσιαστικὰ πραγματοποιήθηκε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς προσφυγικῆς ἀποκατάστασης.

Ἀκόμη περισσότερο παραγνωρισμένη, ἀλλὰ ταυτόχρονα σαγηνευτικὴ πτυχὴ τοῦ ἐγχειρήματος εἶναι ὅτι ποτὲ ἄλλοτε στὴν ἱστορία τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους δὲν ἐπιδείχθηκε τόσος *ὀρθολογισμός*, τόσος ρεαλισμός. Πρῶτο τέτοιο δείγμα ἀποτελεῖ ἡ ἴδια ἡ καταρχὴν ἀποδοχὴ τῆς ιδέας τῆς ὑποχρεωτικῆς ἀνταλλαγῆς πληθυσμῶν μὲ τὴν Τουρκία. Ὅσοδὴποτε ἀντιπαθὴς καὶ ἀπάνθρωπη, ὅπως ἔχει κατὰ κόρον τονιστεῖ, ἡ ἐπιλογὴ αὐτὴ ὄχι μόνον ἐπέτυχε τὴν ἐπιβίωση (βιολογικὴ, ἀλλὰ καὶ πολιτιστικὴ) ἐλληνικῶν πληθυσμῶν ποὺ ἀπειλοῦνταν μὲ πλήρη ἐξόντωση, ὄχι μόνον ἐξαφάνισε μελλοντικὲς ἐστίες ἐλληνοτουρκικῶν διενέξεων, ἀλλὰ καὶ ἐξασφάλισε, χάρις στὴν ἀναχώρησι τῶν ἀνταλλαξιμῶν Τούρκων, τόσο τὴν ἐθνικὴ ὁμοιογένεια τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους ὅσο καὶ τὰ μισὰ περίπου ὕλικά μέσα (σπίτια καὶ χωράφια) γιὰ τὴν ἀγροτικὴ ἰδίως ἀποκατάσταση τῶν Ἑλλήνων προσφύγων.

Ὅποιος ἀμφιβάλλει ἀκόμη γιὰ τὸν ἀδήριτο ὀρθολογισμό τῆς ἐπιλογῆς ἐκείνης, δὲν ἔχει παρὰ νὰ ἀναλογιστεῖ τίς συνέπειες ποὺ εἶχαν μέχρι σήμερα — καὶ θὰ συνεχίσουν νὰ ἔχουν — οἱ μοιραῖες ἐξαιρέσεις ἀπὸ τὴ λογικὴ τῆς ἀνταλλαγῆς: παραμονὴ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τῶν Ἑλλήνων στὴν Πόλη (ὅπως καὶ στὴν Ἱμβρο καὶ Τένεδο), μὲ ἀντιστάθμισμα τὴν παραμονὴ τῶν Τούρκων στὴ Δυτικὴ Θράκη. Ἐπρόκειτο ἐξαρχῆς γιὰ ἐπιφανειακὴ μόνον ἰσορροπία, ποὺ ἔχει πρὸ πολλοῦ ἀνατραπεῖ ἀμετάκλητα. Ἡ διάρρηξη τοῦ γενικοῦ ὀρθολογισμοῦ στὶς εἰδικὲς αὐτὲς περιπτώσεις οὐσιαστικὰ ὑπονόμεισε τὰ συνολικά του ὀφέλη, χωρὶς βέβαια νὰ ὑπηρετήσῃ τὰ μακροπρόθεσμα συμφέροντα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅπως νομίστηκε τότε.

Στὴ συνέχεια τὸ ἔργο τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ) ὑπῆρξε μνημεῖο ὀρθολογικῆς μεθοδευσης, μέχρι τὴν τελευταία του λεπτομέρεια. Ἐγιναν βέβαια ἀμέτρητα λάθη, κυρίως ἐξαιτίας τῆς πίεσης τοῦ χρόνου ποὺ δὲν ἐπέτρεπε τὴν πολυτέλεια ἄλλων ἐπιλογῶν. Κάθε ἀναβολὴ θὰ ἐσήμαινε νέες ἐκατόμβες μεταξὺ προσφύγων ποὺ βρίσκονταν στὸ ἔσχατο ὄριο τῆς ἐπιβίωσης. Ὑπῆρξε ὥστόσο ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή ἡ κατεξοχὴν ὀρθολογικὴ διάθεση ἀξιολόγησις τῶν λαθῶν καὶ διόρθωσίς τους ἢ πάντως ἀποφυγῆς τους στὸ ἐξῆς.

Τελικὴ δοκιμασία καὶ πανηγυρικὴ ἐπιβεβαίωση τοῦ ὀρθολογισμοῦ τῶν ἐπιλογῶν ποὺ ἔγιναν ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς ἡ ἐπίτευξη τῶν πολλαπλῶν —ἀν-

θρωπιστικών, ἐθνικῶν καὶ κοινωνικῶν— στόχων ποὺ ἐπιδιώχθηκαν, τόσο μετὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν ὅσο καὶ μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν προσφύγων. Σώθηκαν ἑκατοντάδες χιλιάδες ὑπάρξεις (ἂν ὄχι τὸ σύνολο) καὶ τοὺς δόθηκε ἡ δυνατότητα ν' ἀρχίσουν μιὰ νέα ζωὴ. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ Ἑλληνισμοῦ συγκεντρώθηκε ὀριστικὰ μέσα στὰ ἀσφαλῆ σύνορα τοῦ ἐθνικοῦ τοῦ κράτους — ἀσφαλῆ στὸ μέτρο ἀκριβῶς ποὺ ἐπιτεύχθηκε ἐθνικὴ ὁμοιογένεια. Εἰδικὰ στὴν ἑλληνικὴ Μακεδονία καὶ εἰδικότερα στὶς παραμεθόριες περιοχὰς τῆς, μόνο ὁ συστηματικὸς προσφυγικὸς ἐποικισμὸς ἐξασφάλισε τὴν ἀπόκρουσιν πολλαπλῶν ἀπειλῶν κατὰ τὴν περίοδον 1940-50. Τὸ ἴδιο ἄλλωστε ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ μέλλον. Ἀπὸ τοὺς κοινωνικοὺς στόχους τῆς ἀποκατάστασιν τῶν προσφύγων, ἀρκεῖ νὰ ἀναφερθεῖ ἐπιγραμματικὰ ὁ σπουδαιότερος: νὰ γίνουν τὸ ταχύτερον ἰδιοκτῆτες μικροαστοί, στηρίγματα τοῦ ἀστικοῦ καθεστώτος, καὶ ὄχι προλετάριοι ἀνατροπῆς του. Καὶ αὐτὸς ὁ στόχος ἐπιτεύχθηκε γιὰ τὴν κρίσιμην μάζαν τῶν προσφύγων. Ὑπῆρξαν βέβαια οἱ ἐξαίρεσεις, οἱ ἀδικημένοι ἢ καὶ ὀλότελα ξεχασμένοι τῆς προσφυγικῆς ἀποκατάστασης. Δὲν ἦσαν ὥστόσο ἀρκετοὶ γιὰ μιὰ κοινωνικὴ ἐπανάστασιν, οὔτε τότε οὔτε ἀργότερα.

Ἡ τελευταία παρατήρησις παραπέμπει στὸν ἀνεπανάληπτον ὀρθολογισμόν ποὺ χαρακτηρίζει καὶ τὴν πολιτικὴν πλευρὰ τοῦ προσφυγικοῦ ζητήματος. Ποτὲ ἄλλοτε στὴ νεοελληνικὴ ἱστορίαν δὲν παρατηρήθηκε τόσο πλήρης καὶ τόσο εὐλογητὴ ἀντιστοιχία μεταξὺ κοινωνικῶν δυνάμεων καὶ πολιτικῶν κομμάτων, μεταξὺ συλλογικῶν συμφερόντων καὶ κομματικῶν ἐπιλογῶν. Μόνον χάρις τοῦ Βενιζελισμοῦ ἀπέκτησαν οἱ πρόσφυγες ὅσα ἀπέκτησαν: περίθαλψιν, σπίτια, χωράφια, ἀποζημιώσεις, ἀλλὰ καὶ πλήρη πολιτικὰ δικαιώματα Ἑλλήνων πολιτῶν. Ἀντίστοιχα, μόνον χάρις τῇ προσφυγικῇ ψήφῳ διατήρησε ὁ Βενιζελισμὸς τὴν ἐξουσίαν μέχρι τὸ 1933. Καὶ τότε ἀκόμη, ἐφθασε ἡ διαρροὴ μερικῶν χιλιάδων προσφύγων γιὰ νὰ τὴ χάσει. Ἀντίθετα, ὁ Ἀντιβενιζελισμὸς ὑπῆρξε ἔκφρασις ἐκείνων τῶν γηγενῶν ποὺ ἀρνήθηκαν τόσο τὴν ἀποκατάστασιν ὅσο καὶ τὴν πολιτικὴν ἐνσωμάτωσιν καὶ ἰσοτιμίαν τῶν προσφύγων.

Ἔτσι, τὸ μέγεθος τοῦ ἐπιτεύγματος μετρίεται τελικὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἔντασιν τῶν ἀντιστάσεων ποὺ συνάντησε καὶ ὑπερνίκησε. Ἀρκεῖ νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι, τουλάχιστον μέχρι τὸ 1932 (ἂν ὄχι μέχρι καὶ τὸ 1935), ἐκδηλωνόταν ἀπερίφραστα (καὶ κάποτε βίαια) ἡ βούλησις ἀνατροπῆς τῆς προσφυγικῆς ἀποκατάστασης ἀπὸ τὴν πλευρὰ τόσο τῶν ὁπαδῶν ὅσο καὶ ἐγκύρων ἐκπροσώπων τοῦ Ἀντιβενιζελισμοῦ. Ἦταν ὅμως πλέον πολὺ ἀργὰ γιὰ νὰ ἀρθοὺν τετελεσμένα γεγονότα καὶ κεκτημένα ποὺ εἶχαν ἤδη παγιωθεῖ. Γίνεται πάλι φανερόν πόσο κρίσιμην ὑπῆρξε ἡ ἀνεπανάληπτη ταχύτητα (καὶ τραχύτητα) τοῦ ἐγχειρήματος γιὰ τὴν ἀκλόνητη ἐμπέδωσιν τῶν ἀποτελεσμάτων του.

Ποιές ἦσαν οἱ προϋποθέσεις ποὺ ἐπέτρεψαν ἕνα τέτοιον ἐπίτευγμα; Μήπως ἦσαν καὶ αὐτὲς ἐξίσου μοναδικὰς καὶ ἀνεπανάληπτες;

Τέτοια προϋπόθεσις ὑπῆρξε ἀσφαλῶς τὸ ἴδιον τὸ μέγεθος τοῦ προβλήμα-

τος. Ξεπερνούσε τόσο τις κρατικές δυνατότητες, ώστε ώθησε το καθεστώς Πλαστήρα σε μία καθαυτό επαναστατική ενέργεια το Φεβρουάριο του 1923. (Και μόνο γι' αυτήν αξίζει το όνομά του ως 'Επανάσταση). Ήταν ή πιο ριζική προσβολή του θεσμού της ιδιοκτησίας στη νεοελληνική ιστορία, με αναστολή της σχετικής συνταγματικής διάταξης προκειμένου να γίνουν απαλλοτριώσεις χωρίς προηγούμενη πλήρη αποζημίωση. Αν κρίνει κανείς από τα ποσά που καταβλήθηκαν τελικά, επρόκειτο ουσιαστικά για δήμευση, όπως δεν έπαψε να καταγγέλλει ο 'Αντιβενιζελισμός. Έτσι, η κοινωνική επανάσταση που δεν έγινε από τους πρόσφυγες έγινε πριν από αυτούς και για χάρη τους.

Δεν υπήρξε πάντως ανεπανάληπτη μία δεύτερη προϋπόθεση: η ξένη βοήθεια, που ένσαρκώθηκε προπαντός με τη συγκρότηση της ΕΑΠ. Όσotόσο ποτέ άλλοτε, ούτε πριν ούτε μετά, δεν πραγματοποιήθηκε τόσο γόνιμη συνεργασία μεταξύ 'Ελλήνων και ξένων.

Τρίτη αναγκαία προϋπόθεση ήταν αναμφίβολα ο ζωντανός και έμπρακτος έθνικισμός που ένσάρκωνε ο Βενιζελισμός. Χωρίς αυτήν, είναι εξαιρετικά αμφίβολο αν θα άρκοῦσαν οι άλλες δύο. Για τους Βενιζελικούς ή Μικρασιατική Καταστροφή έσήμανε ασφαλώς το τέλος της Μεγάλης 'Ιδέας, όχι όμως και του έθνικισμού. Σ' αυτόν έδωσαν νέο περιεχόμενο, όπως μαρτυρούν τα κείμενα αλλά και τα έργα τους, με κυριότερο άκριβως την προσφυγική αποκατάσταση.

Μέχρι τώρα έγινε λόγος περισσότερο για την αποκατάσταση των προσφύγων παρά για την άφομοίωσή τους. Τί σημαίνει όμως «άφομοίωση» και πότε συντελείται;

Η ίδια ή έννοια είναι αμφιλεγόμενη και ή σχετική ξένη βιβλιογραφία τεράστια. Άρκει ίσως εδώ ένας επιγραμματικός όσο και πρακτικός όρισμός: άφομοίωση σημαίνει να μη διακρίνεται πλέον ο πρόσφυγας από τον γηγενή. Άπό την άποψη αυτή, ή άφομοίωση ολοκληρώνεται με την πολιτική πολυδιάσπαση των προσφύγων στη διάρκεια της Κατοχής και του Έμφυλίου που έπακολούθησε. Χωρίστηκαν τότε οι πρόσφυγες στα ίδια στρατόπεδα με τους γηγενείς και έπαψαν όριστικά ν' αποτελούν ένιαία κοινωνική ομάδα με ιδιαίτερη πολιτική συμπεριφορά.

Είχε όμως προηγηθεί ή άφομοίωσή τους στην έλλαδική οικονομική και κοινωνική δομή. Κι αυτό χάρη στη ραγδαία μεταμόρφωση της συντριπτικής τους πλειοψηφίας σε άντιπαραγωγικούς μικροαστούς της πόλης και του χωριού, όπως οι γηγενείς. Άντίτιμο άκριβως της άφομοίωσης των προσφύγων υπήρξε ή άπουσία καταλυτικών επιπτώσεων για τη γεωργική και τη βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας. Μόνο ή πιο έκτεταμένη προλεταριοποίηση και μονιμότερη περιθωριοποίηση των προσφύγων θα μπορούσε να έχει τέτοιες θετικές οικονομικές επιπτώσεις, αλλά με άπαγορευτικό κοινωνικό, πολιτικό και έθνικό κόστος. Ό όρθολογισμός που επικράτησε ήταν ασφαλώς υπέρτερος του οίκονομικού.